

KSIĄŻKI SZKOLNE W KRÓLESTWIE POLSKIM W LATACH 1843–1863¹

Na przełomie lat 1839–1840 szkolnictwo w Królestwie Polskim uległo zasadniczym przeobrażeniom. Dnia 2 grudnia 1839 r. car podpisał ukaz ustanawiający jako naczelną władzę oświatową w Królestwie Kuratorię Okręgu Naukowego Warszawskiego, podporządkowaną ministerstwu oświaty w cesarstwie. Oznaczało to zniesienie odrębności szkolnictwa w Królestwie i ściśle zespolenie go ze szkolnictwem rosyjskim, stojącym na bardzo niskim poziomie naukowym i organizacyjnym. Wprowadzona w życie w r. 1840 nowa ustawa szkolna rozbijała jedność szkolnictwa średniego, w poważnym stopniu ograniczała drożność między różnymi typami szkół. Utrzymywała gimnazja i szkoły obwodowe, zwane od 1837 r. powiatowymi, które dzieliły się na filologiczne, dające możliwość przechodzenia do gimnazjum i realne, przygotowujące wyłącznie do zawodów praktycznych. Jednocześnie nadawała gimnazjom wybitnie jednostronny, filologiczny kierunek, stanowiąc o nauczaniu w nich aż sześciu języków. W bardzo szerokim zakresie uczono języka i literatury rosyjskiej oraz historię i geografję Rosji. Na mocy ustawy z r. 1840 oficjalnie likwidowano dzieje i geografję Polski jako odrębne przedmioty nauczania. W programach umieszczono jedynie dwa przedmioty historyczne: historię powszechną i historię Rósji, co oznaczało w praktyce włączenie dziejów Polski do obu odrębnie funkcjonujących przedmiotów, a szczególnie do historii państwa rosyjskiego.

W czasach cara Mikołaja I nastąpiła zasadnicza zmiana i ograniczenie programów nauczania, co doprowadziło do kompletnego upadku oświaty. Szkolna edukacja była w tym czasie narzędziem bezkompromisowej polityki rusyfikacyjnej. Stosowano różnorodne środki dla osiągnięcia tych celów. Jednym z nich była ścisła kontrola piśmiennictwa kierowanego do bibliotek szkolnych, a funkcjonujący w okresie konstytucyjnego Królestwa Polskiego system swobodnego wyboru podręczników został poważnie ograniczony już pierwszymi decyzjami nowych władz oświatowych. Po powstaniu listopadowym władze oświatowe wprowadziły zasadę używania w praktyce pedagogicznej ściśle określonych podręczników i środków pomocniczych, co

¹ Praca jest kontynuacją artykułów: *O książkach elementarnych w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1979, nr 1, s. 18–38; *Podstawowy zasób filologiczny w bibliotekach szkolnych Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do r. 1831*, „Studia o Książce” 1981, t. 11, s. 41–79; *Losy książek szkolnych w Królestwie Polskim po powstaniu listopadowym*, „Roczniki Biblioteczne” 1980 (druk 1981), z. 1, s. 221–256; *Książki szkolne w Królestwie Polskim w latach 1832–1842*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1984, z. 2, s. 145–162.

było przestrzegane rygorystycznie. Zdawano sobie bowiem sprawę z funkcji przez nie pełnionych, z możliwości kształtowania tą drogą światopoglądu uczniów.

Około 1840 r. przekazano do dyspozycji pedagogów starannie opracowane instrukcje, w których sprecyzowano główne zasady kształcenia i wychowania, a także metody pracy i podstawową literaturę przedmiotu.

Ukazały się:

1. *Instrukcja do wykładu nauki religii podług wyznania rzymsko-katolickiego w szkołach powiatowych i gimnazjach.*
2. *Инструкция для законоучителей православнаго исповедания по Варшавскому Учебному Округу.*
3. *Instrukcja do wykładu języka polskiego w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
4. *Программа преподавания русскаго языка и словесности в семи классах гимназий Царства Польскаго.*
5. *Программа преподавания языка славянскаго в гимназиях и обводовых училищах.*
6. *Instrukcja do wykładu łacińskiego języka w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
7. *Instrukcja do wykładu języka greckiego w gimnazjach.*
8. *Programme de l'enseignement de la langue française dans les gymnasies.*
9. *Instrukcja do wykładu języka niemieckiego w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
10. *Инструкция для преподавания логики в гимназиях*
11. *Instrukcja dla nauczycieli matematyki w szkołach obwodowych i gimnazjach.*
12. *Instrukcja do wykładu geografii powszechnej w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
13. *Instrukcja do wykładu historii powszechnej w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
14. *Instrukcja do wykładu statystyki powszechnej w gimnazjach.*
15. *Инструкция для преподавания русскої исторіи в учебных заведениях Варшавскаго Округа.*
16. *Instrukcja do wykładu fizyki w gimnazjach.*
17. *Instrukcja do nauki rysunków w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
18. *Instrukcja dla nauczycieli kaligrafii w gimnazjach i szkołach obwodowych.*
19. *Instrukcja do wykładu geografii matematycznej w gimnazjach.*

Zachodzi pilna potrzeba dokładnej ewidencji tych przewodników metodycznych i skrupulatnego ich opracowania. Historyka książki szkolnej interesuje przede wszystkim przekazane do użytku szkół za ich pośrednictwem piśmiennictwo i sposoby jego wykorzystywania. Złożyło się ono na podstawowy warsztat pracy pedagogów, a zarazem stanowiło najbardziej funkcjonalny zasób bibliotek szkolnych.

Instrukcje — to obecnie druki wielkiej rzadkości. Ich cechą charakterystyczną jest podawanie tytułu oraz zasadniczego tekstu w języku rosyjskim i polskim, chociaż nie zawsze było to regułą. I tak instrukcje: do nauki religii prawosławnej, języka rosyjskiego, języka słowiańskiego, historii rosyjskiej oraz logiki mają tylko tekst rosyjski, broszurka zaadresowana do nauczyciela języka francuskiego ma tekst w języku rosyjskim i francuskim, instrukcja do języka niemieckiego zawiera tekst rosyjski i niemiecki, a instrukcja do wykładu religii rzymsko-katolickiej — tylko

tekst polski. Dotkliwie daje się odczuć brak daty ukazania się tych druków. Jedyne z materiałów źródłowych można wnioskować, że zostały przekazane do realizacji na przełomie 1840/1841 r. Niektóre broszurki uzupełniono w późniejszym okresie parustronicowymi dodatkami. Takie dopełnienia mają instrukcje do nauki: języka łacińskiego, historii powszechnej, statystyki powszechnej, rysunków i matematyki.

Po wydrukowaniu cytowanych wyżej instrukcji i rozesłaniu ich poszczególnym zakładom nauczania, Okręg Naukowy Warszawski zwrócił się do szkół z poleceniem nadesłania w ścisłym terminie wykazów dzieł brakujących w bibliotekach szkolnych. Okazało się jednak, że szkoły sporządziły spisy brakujących tytułów niedbale, często nie podając nazwisk autorów, pełnych tytułów i innych szczegółów bibliograficznych. Niewątpliwie szkoły miały negatywny stosunek do szeregu instrukcji i pragnęły za wszelką cenę opóźnić wdrożenie ich do praktyki dydaktycznej.

W dniu 22 III/3 IV 1845 r. kurator ONW przesłał do dyrektora gimnazjum lubelskiego pismo następującej treści:

„Gdy nadesłane przez zwierzchników szkolnych wskutek reskryptu z dnia 5/17 lutego 1843 r. wykazy dzieł instrukcjami do wykładu przedmiotów wskazane, a które w bibliotekach nie znajdują się, okazały się po większej części niekompletne i niedokładne, przeto dla uniknięcia w tym względzie uchybień oraz systematycznego zaopatrzenia bibliotek w książki potrzebne, uformowany został dokładny wykaz dzieł instrukcjami polecanych, którego kurator przesyła 5 egzemplarzy dyrektorowi, a to do przejrzenia ściśle, które z tych dzieł znajdują się w bibliotekach i ułożenia dokładnego wykazu dzieł brakujących, który ma być tak z gimnazjum, jako i ze szkół powiatowych niebacznie nadesłany”.²

W Wojewódzkim Archiwum Państwowym zachował się dokument pt. „Wykaz dzieł wskazanych instrukcjami do wykładu przedmiotów w gimnazjach i szkołach powiatowych”³. Konfrontując go z instrukcjami łatwo zauważyć, że z jednej strony wzbogacony został o kilka nowych pozycji, z drugiej zaś pominięto parę tytułów. Wykaz ten w postaci aneksu dołączam do artykułu jako niezwykle cenny materiał źródłowy, nie znany zupełnie badaczom zajmującym się problemami książki szkolnej w okresie międzypowstańowym.

Realizując powyższe polecenie dyrekcja gimnazjum w Lublinie oraz szkoły powiatowe w Hrubieszowie i Opolu Lubelskim sporządziły wykazy brakujących książek. Są to: „Wykaz dzieł wskazanych instrukcjami do wykładu przedmiotów, a których nie dostaje w bibliotece gimnazjum lubelskiego” (dwie wersje)⁴, „Wykaz dzieł oznaczonych w instrukcjach przy rozporządzeniu Wgo Dyrektora z dnia 3/15 października 1842 r. do pomocy dla nauczycieli przy wykładaniu nauki, nie znajdujących się w bibliotece szkoły powiatowej hrubieszowskiej”⁵, „Wykaz dzieł, których nie dostaje bibliotece szkoły powiatowej w Opolu, a instrukcjami do wykładu przedmiotów naukowych przy reskrypcie Wgo Dyrektora gimnazjum

² Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL), Gimnazjum Wojewódzkie w Lublinie (dalej GWL) 67.

³ APL GWL 67.

⁴ APL GWL 67.

⁵ APL GWL 67.

lubelskiego z datą 3/15 października r.z. otrzymanym, są wskazane” (również dwie wersje)⁶.

W cytowanym wyżej piśmie okólnym wytykano administracjom szkolnym niedbalstwo w podawaniu ścisłych danych bibliograficznych brakujących w szkołach tytułów. Jednak i centralna władza oświatowa nie ustrzegła się pewnych uchybień. „Wykaz dzieł wskazanych instrukcjami do wykładu przedmiotów w gimnazjach i szkołach powiatowych” sporządzony został z pominięciem istotnych danych utrudniających identyfikację książek. Jest tylko nazwisko autora i bardzo skrócony tytuł dzieła, rzadko został podany rok wydania książki lub inne szczegóły bibliograficzne. Prawdopodobnie były to pozycje, które w większości nie budziły żadnych wątpliwości w środowiskach szkolnych, po prostu były znane i stosowane w praktyce pedagogicznej. Instrukcje do takich przedmiotów jak: język polski, język łaciński, religia rzymsko-katolicka wzbogacono w bardziej szczegółowe wskazówki. W „Wykazie” wymieniono bowiem podręczniki i lektury pomocnicze dla każdej klasy. W piśmiennictwie do religii prawosławnej jest rozróżnienie na podręczniki dla uczniów i dla nauczycieli. Z największą troską i skrupulatnością wymieniono podręczniki i wydawnictwa specjalistyczne w zakresie języka rosyjskiego desygnując oddzielnie a) podręczniki i przewodniki (rukowodstwa), b) książki dla nauczycieli, c) książki do czytania dla uczniów, d) książki dla biblioteki, e) wydawnictwa periodyczne. Większość jednak przedmiotów ma w omawianym „Wykazie” zbiorczy rejestr podręczników i lektury pomocniczej.

Analiza skierowanego do szkół piśmiennictwa naukowego daje okazję do smutnych refleksji. Widać dużą preferencję i uprzywilejowanie takich przedmiotów jak język rosyjski i wprowadzony po raz pierwszy do programów nauczania język słowiański, wdrożenie do praktyki dydaktycznej sporej liczby dzieł wydawanych w Rosji lub przetłumaczonych z języka rosyjskiego. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż nauka wielu przedmiotów humanistycznych mogła odbywać się przy pomocy podręczników traktowanych z ogromną ostrożnością, z zachowaniem zasady selekcji, którą pragnęły władze edukacyjne uczynić naczelną dyrektywą, przestrzeganą rygorystycznie. Widoczne to jest zwłaszcza w instrukcjach do nauki języka polskiego i języka łacińskiego. Zaznaczono w nich z jakich fragmentów różnych książek mogli nauczyciele korzystać jedynie na lekcjach, a co za tym idzie — młodzież pozbawiona została bezpośredniego kontaktu z tymi wydawnictwami. Zatem szkoły otrzymały szczegółowe wytyczne, określające wyraźnie zasady stosowania podręczników w pracy z uczniami.

Wypada jednak zauważyć, iż dużą swobodę dano nauczycielom przedmiotów matematyczno-przyrodniczych, przekazując do ich dyspozycji sporo różnej literatury zachodnioeuropejskiej.

Ustalenie listy obowiązujących podręczników i lektury pomocniczej było dla centrali edukacyjnej niezwykle trudnym przedsięwzięciem, gdyż nie było odpowiednich pomocy szkolnych. W tej sytuacji władze oświatowe musiały wziąć pod uwagę podręczniki wprowadzone do obiegu szkolnego w latach poprzednich.

⁶ APL GWL 627.

Zaraz po powstaniu listopadowym centralne władze oświatowe przeprowadziły wnikliwą rewizję podręczników używanych przed powstaniem w szkołach Królestwa Polskiego i Okręgu Naukowego Wileńskiego, eliminując z nich wiele niepożądanych treści. Pośpiesznie zainicjowano akcję edytorską, w ramach której wiele książek szkolnych wydawanych przed powstaniem listopadowym ukazało się w nowej, „oczyszczonej” wersji. Poczynając od r. 1833 przekazywano do rąk młodzieży takie „oczyszczone” edycje, to jest wydawnictwa przerobione według wskazówek i pod ścisłą kontrolą Rady Wychowania Publicznego. Szczególnie dotkliwie okaleczyli cenzorzy takie książki jak wileńskie, czterotomowe wypisy polskie Jana Zakrzewskiego, *Pamiętka po dobrym ojcu* Teodozego Sierocińskiego, *Tirocinium linguae latinae in usum I classis* i *Tirocinium linguae latinae in usum II classis* Fryderyka Gedikiego, *De vitae excellentium imperatorum* Korneliusza Neposa, *Breviarum historiae romanae* Eutropiusza, bajki Augusta Fedrusa i *Rys krótki chronologiczny historii powszechnej* Iwana Kajdanowa. Konfrontując przedlistopadowe wydania tych książek z ich późniejszymi edycjami można łatwo zauważyć i zewidencjonować znaczne ubytki i zniekształcenia. Zabroniono po surową karą wykorzystywania dużej ilości tekstów z takich pozycji jak: *Bajki i przypowieści Ignacego Krasickiego tudzież bajki wybrane z różnych autorów*, *Bajki i powieści* Stanisława Jachowicza, *Zadania do tłumaczenia z polskiego na łacińskie* Kajetana Trojanowskiego, *De viris illustribus urbis Romae nec non de Caesaribus* Aureliusa Sekstusa Wiktora.

Zniechęciło to zapewne wydawców do podejmowania nowych „poprawnych” edycji tych książek przez bardzo długi okres i sprawiło, że młodzież nie mogła z tych publikacji korzystać bezpośrednio, lecz jedynie na lekcjach za pośrednictwem nauczycieli⁷. Wszystkie wymienione wyżej wydawnictwa znalazły się w wykazie książek przeznaczonych dla szkół Okręgu Naukowego Warszawskiego, ale zalecono stosować kryterium selekcji treści. Wnioskować więc należy, że jeszcze bardziej zostały zaostrome rygory eksploataowania piśmiennictwa pedagogicznego.

Bardzo dużo tytułów wypadło z obiegu szkolnego. Wielką stratą dla polskiej oświaty był zakaz korzystania z takich podręczników jak, między innymi: Euzebiusza Słowackiego *Prawidła wymowy i poezji*, Jana Chrzyciela Hédoina *Zasady wymowy św.*, Augustyna Zdźarskiego *Wypisy polskie czyli książka do czytania dla dzieci ułożona z wyimków różnych autorów polskich tak prozą jak i wierszem*, Zygmunta Bartoszewicza *Gramatyka języka łacińskiego*, Antoniego Kotschuli *Gramatyka teoretyczna i praktyczna niemiecka*, *Auswahl von Mustern deutscher Prosaiker und Dichter. Ein Lesebuch zum Gebrauche für Schullen*, wypisy Pölitza, podręczniki do nauki języka rosyjskiego Bolesława Hlebowicza, Bazylego Rklickiego, Leona Rogalskiego i wiele innych.

W artykule mowa jest o książkach, które w dziejach polskiej oświaty odegrały dużą rolę, obecnie trudno jest do nich dotrzeć, ponieważ zostały z upływem czasu niemal doszczętnie zniszczone i zacytane.

Ingerencja w treści nauczania takich przedmiotów jak język i literatura polska, język łaciński, historia, była bardzo duża.

⁷ M. Adrianek, *Losy książek... op. cit.*

Szczególną uwagę zwrócono na język polski, gdyż „jako rodowity dla ogółu uczniów stanowił podstawę w uczeniu innych języków”. Przedmiot ten miał oprócz celów poznawczych realizować postulat kształcenia moralnego. W „Instrukcji do wykładu języka polskiego w gimnazjach i szkołach obwodowych” wyraźnie napisano, iż zadaniem jego jest „umysłowe kształcenie młodzieży uważane w ścisłym i nierozzerwalnym związku z kształceniem moralnym” i dalej — „uczniowie ze wszystkiego, co czytają, czego się uczą, starać się powinni wyciągać dla siebie zdrowe i zbawienne przestrogi, któreby ozywając uczucia religijne i moralne do życia cnotliwego były wskazówką”⁸. Bardzo ważne było też następujące sformułowanie: „Do kształcenia moralnego następcą mu [nauczycielowi] najlepszą sposobność przykłady treści religijnej i moralnej, na czytanie i deklamacje wybierane”⁹. To zalecenie stało się jedynym kryterium doboru podręczników i innych materiałów. Podstawowym podręcznikiem do nauki języka polskiego w klasach początkowych (I—III) były *Wypisy polskie* wileńskiego pedagoga Jana Zakrzewskiego, wydane w Warszawie w r. 1834. Historia tej książki jest następująca. W latach 1831–1832 wydał Zakrzewski najpierw w Wilnie 4 tomy wypisów polskich dla szkół Okręgu Naukowego Wileńskiego, w ramach akcji podręcznikowej inspirowanej i kierowanej przez senatora Mikołaja Nowosilcowa, pod czujnym okiem carskiej cenzury. Mimo to udało się autorowi przemycić sporo utworów o treści patriotycznych, społecznych i postępowych, utworów, które miały na celu budzenie i rozwijanie świadomości narodowej i mogły służyć skutecznie idei wychowania obywatelskiego, patriotycznego i estetycznego. Ich obecność w repertuarze dydaktycznym była jednak krótkotrwała, gdyż sytuacja w podbitym kraju z roku na rok pogarszała się. Z braku innych, bardziej stosownych, władze oświatowe Królestwa Polskiego postanowiły włączyć do obiegu szkolnego wileńską edycję *Wypisów polskich* Jana Zakrzewskiego. Były jednak bardzo krytykowane, pozwolono więc na ich wykorzystywanie pod warunkiem wyeliminowania wielu utworów, najczęściej z powodu ich silnego zabarwienia patriotycznego i społecznego. Już wkrótce zastąpiły je nowe wypisy polskie, wydane w Warszawie w r. 1834, opracowane według wytycznych Rady Wychowania Publicznego, prawdopodobnie bez wiedzy autora. *Wypisy polskie dla użytku klasy I, II i III* edycji warszawskiej różnią się od analogicznych wypisów wileńskich objętością oraz treścią. Z materiałów zawartych w wileńskich podręcznikach Zakrzewskiego przeszło do warszawskiej edycji tylko 59 czytanek i 180 wierszy, głównie bajek, psalmów i pieśni religijnych. Zrezygnowano ze 158 czytanek i 183 wierszy. W ich miejsce wprowadzono trochę innych, jednak mniej wartościowych utworów.

Podręczniki wydane w Warszawie dostarczyły przede wszystkim łatwych tekstów do ćwiczeń w czytaniu i pisaniu, głównie na przykładach prozy z publikacji naukowych i publicystycznych, dotyczących dobrych obyczajów, moralności, religii, przyrodznawstwa, geografii, historii biblijnej i starożytnej. Zostały tak przesycane treściami religijnymi, umoralniającymi i technicystycznymi, że mogły jedynie realizować podstawowe założenia wychowawcze o charakterze religijno-moralnym i życiowo-praktycznym oraz rozwijać sprawność językową z pominięciem takich za-

⁸ *Instrukcja do wykładu języka polskiego w gimnazjach i szkołach obwodowych*. (Warszawa ok. 1840) s. 3, 5.

⁹ *Ibidem*, s. 7.

dań szkoły, jak kształtowanie światopoglądu, rozwijanie wyobraźni, inspirowanie potrzeb kulturalnych, samokształceniowych, samodzielnego myślenia, smaku estetycznego i odpowiedniego stosunku do życia. Tak spreparowane *Wypisy polskie* Jana Zakrzewskiego odegrały poważną rolę w szkolnictwie, służąc przez wiele lat jako oficjalny podręcznik do nauki języka polskiego. Są też wiadomości, że poszczególne teksty podręcznika wykorzystywali nauczyciele na lekcjach języków obcych w celach tłumaczeniowych¹⁰. Pewną konkurencją dla nich były *Wypisy polskie na klasę I* Tomasza Dziekońskiego, członka Komitetu Egzaminacyjnego, których jeszcze w 1833 r. pozwolono używać. W 1841 r. zostały ponownie wydane „wedle nowych popraw i uzupełnień, które tym sposobem tak co do treści, jak co do układu znacznie ulepszone zostały”. Tę właśnie edycję kurator ONW postanowił wprowadzić „tymczasowo” w klasie pierwszej zarówno w szkołach rządowych, jak i instytucjach naukowych prywatnych¹¹.

Najbardziej popularnym autorem w omawianym okresie był wybitny pisarz polskiego Oświecenia Ignacy Krasicki. Jego utwory w *Wypisach polskich* Jana Zakrzewskiego wypełniają samodzielnie lub z innymi autorami, między innymi, takie cykle jak: „Zdania moralne wyjęte z pisarzy polskich”, „Opisanie niektórych przedmiotów moralnych i naukowych”, „Powieści moralne”. Szczególnym powodzeniem cieszyły się utwory Krasickiego: bajki, surowe i żartobliwe satyry, listy, rozmowy i opowiadania, fragmenty z powieści dydaktycznych, zwłaszcza z *Pana Podstolego*. Cytowano też fragmenty z poważnej epopei *Wojna chocimska* i żartobliwej *Myszeis*.

Umożliwiono młodzieży bezpośredni kontakt z utworami moralizatorsko-dydaktycznymi Ignacego Krasickiego i innych pisarzy. I tak w klasie II do czytania w szkole miały służyć obok bajek Stanisława Jachowicza wybrane przez nauczyciela bajki Krasickiego, w klasie III „niektóre całkowite rozdziały z książki pt. *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki* oraz cała pierwsza i druga księga części pierwszej *Pana Podstolego*. Ponadto w tej klasie lekturę uzupełniającą stanowiły powieści moralne Franciszka Karpińskiego oraz przełożony przez niego poemat Delille'a *O ogrodach*.

Już decyzją z dnia 15/27 lutego 1839 r. zalecono używanie *Gramatyki polskiej na klasę I i II* Teodozego Sierocińskiego. Miała ona obowiązywać nadal. Ponadto mogli nauczyciele języka polskiego korzystać z gramatyk Maksymiliana Jakubowicza, Józefa Muczkowskiego oraz z *Gramatyki polskiej wydanej w Wilnie w latach 1834–7*. Była to gramatyka Tomasza Kurhanowicza, której w szkołach Królestwa używano przez długie lata. Dużą rolę w nauce języka i literatury polskiej w klasach IV i V odegrała książka Teodozego Sierocińskiego pt. *Pamiętka po dobrym ojcu*. Wydał ją Sierociński jeszcze przed powstaniem listopadowym i zaraz było na nią ogromne zapotrzebowanie. Był to zbiór 40 czytanek na różne tematy religijne i etyczne. Niektóre czytanki poprzedził autor krótkimi, wierszowanymi, pełnymi uczucia mottami. Książka ta z okazji ponownej edycji w r. 1838 stała się przedmiotem dużej ingerencji cenzora. Pióro surowego cenzora ingerowało w treść książki kilkanaście razy, usuwając wszystkie motta, fragmenty zbyt aluzyjnych wypowiedzi autora, względnie zmieniając odpowiednio ich sens. Najogólniej można

¹⁰ M. Adrianek, *Książki do nauki języka i literatury polskiej Jana Zakrzewskiego*, „Roczniki Biblioteczne” 1980 (druk 1983), z. 2, s. 137–165.

¹¹ APL, Szkoła Obwodowa w Opolu Lubelskim 12.

powiedzieć, że wykreślono te miejsca, w których była mowa o Polakach, ich historycznym losie, o charakterze narodu polskiego, o umiłowaniu przez niego wolności i swej ojczyzny¹². Ale nawet to ocenzone wydanie *Pamiętki po dobrym ojcu* nie mogło być przedmiotem lektury w całości. Do czytania więc w klasie IV przeznaczono następujące rozdziały: *O przeznaczeniu i godności człowieka, O obyczajowości, O zdrowiu, O wyborze rozrywek, O znaczeniu cierpienia i zgrzyzoły, O umiarkowaniu w nadziejach i oczekiwaniach*.

W tej klasie były również czytane i komentowane „powieści, listy i rozprawy w przedmiotach moralnych” zaczerpnięte z dzieł Ignacego Krasickiego.

W klasie V nauczano sztuki wymowy czyli retoryki obejmującej prawa i przepisy stylu prozaicznego. Nauczyciel wykladał więc o listach, dialogach i powieściach prozaicznych, przekazywał wiadomości o stylu historycznym, biograficznym, wreszcie o rozmaitych rodzajach wymowy. Do tych celów przeznaczony został podręcznik Ignacego Szydłowskiego pt. *Przykłady stylu polskiego w rozmaitych rodzajach wymowy i poezji. T. I, Proza*. Była to zupełnie nowa pozycja w repertuarze pomocy szkolnych na terenie Królestwa Polskiego. Podręcznik ten wydał autor w r. 1827 także w ramach akcji wydawniczej inspirowanej przez Mikołaja Nowosilcowa. Nie znamy powodów, dlaczego książki Szydłowskiego nie wdrożono do obiegu szkolnego na terenie Królestwa Polskiego w 1833 r., kiedy to sporo książek proveniencji wileńskiej znalazło się w szkołach Królestwa. Dopiero w 1840 r. zdecydowano się przekazać ją do rąk polonistów, jednakowoż z dużym ograniczeniem treści. Tom I obejmował wyimki prozatorskie stanowiące ilustrację stylów: listowego, dialogowego, dydaktycznego, historycznego oraz krasomówczego. Zapowiedzianego tomu II, mającego zawierać antologię poezji, Szydłowski z nieznanых powodów nie zdołał wydać. Być może cenzura nie pozwoliła jej ujrzeć światła dziennego. Wartościowa książka Szydłowskiego miała w zamiśle autora uzupełnić teoretyczne studium *Prawidła wymowy i poezji wyjęte z dzieł Euzebiusza Słowackiego*, które już w 1833 r. zostało przepisane szkołom w Królestwie. We wstępie swej książki Szydłowski napisał:

„Rozkład wyjątków w pierwszym i drugim [!] tomie niniejszego zbioru zawartych, odpowiada całkowicie porządkowi przyjętemu przez Słowackiego w traktowaniu o rozmaitych rodzajach prozy i poezji. Co się zaś tyczy wewnętrznej ich wartości, staraliśmy się, ile można, o wybór rzeczy najlepiej pisanych i o różnorodność, a przede wszystkim mieliśmy na ciąglej uwadze to, co istotę gruntownej edukacji oraz szczęście społeczności stanowi. Ubiegaliśmy się przeto najstaranniej za takimi pismami, które się prawdą i rzetelnością zdań i myśli zalecają; gdzie cześć dla religii i moralności, wdzięczność, wierność i poświęcenie się dla monarchy, winna uległość i posłuszeństwo zwierzchności, z mocą i przekonaniem są wystawione”¹³.

W innym miejscu wstępu Szydłowski również zapewniał, iż wybrał takie fragmenty, które mogły być pomocne w kształceniu ludzi poczciwych, wiernych tronowi poddanych i prawych chrześcijan.

„Instrukcja do wykładu języka polskiego w gimnazjach i szkołach obwodowych” wyraźnie określiła, z których fragmentów książki można było korzystać. Wśród nich znalazło się 9 listów. Cztery były autorstwa Ignacego Krasickiego: *Do przyjaciela*

¹² M. Adrianek, *Losy książek... op. cit.*, s. 236–240.

¹³ I. Szydłowski, *Przykłady stylu polskiego w rozmaitych rodzajach wymowy i poezji, t. 1, Proza*, Wilno 1827, s. VI–VII.

o nieprzyzwoitości używania w listach wyrazów francuskich, O mieszkaniu na wsi, Do Księżnej Sapieżyny o edukacji, O pismach periodycznych, następnie zalecono lekturę listów: Rolina do księcia Jabłonowskiego wojewody nowogródzkiego, Króla pruskiego Fryderyka Wilhelma do Lindego autora Słownika języka polskiego, Pani de Savigne do córki, Pani de Maintenau do synowicy, Do Piotra wielkiego napisanego przez Fontenella dożywnego sekretarza Akademii Umiejętności w Paryżu.

Rolę ilustracji stylu dialogowego pełniły następujące fragmenty książki Szydłowskiego *Rozmowa o człowieku, jego wielkości i nikczemności* wyjęta z pracy Franciszka Karpińskiego *Rozmowy Platona z uczniami swoimi*, Franciszka Zabłockiego *Rozmowa o zmyślaniu*, Fenelona *Rozmowa między Heraklitem a Demokrytem*.

Demonstracja stylu dydaktycznego odbywała się dzięki utworom: Jana Śniadeckiego *Wady psujące jasność mowy*, Leona Borowskiego *O poezji Pisma świętego i O talencie Jana Kochanowskiego*, Kwintyliana *O wymowie Cycerona*, Kaulfusa *O klasykach greckich i rzymskich, że są niezaprzeczonymi i niezmiennymi wzorami piękności we wszystkich wiekach i narodach*.

Za przykłady stylu historycznego mogły służyć 3 fragmenty książki M. Karamzina *Historia państwa rosyjskiego* w przekładzie G. Buczyńskiego *O historii*, Sława Aleksandra Newskiego, *Pamiętna bitwa na Kulikowym polu* oraz Ignacego Krasickiego *Porównanie Annibala ze Scypionem Afrykańskim Pierwszym i Porównanie Arystydesa z Katonem Starszym*.

Wykładając o stylu krasomówczym mógł polonista sięgnąć po następujące wyimki: Euzebiusza Słowackiego *Wstęp do pochwały Józefa Czecha, dyrektora gimnazjum wołyńskiego, czytanej przy uroczystym obchodzie jego pogrzebu w Krzemieńcu d. 28 kwietnia 1811 roku*, Franciszka Dmochowskiego *Wstęp do mowy na obchód pamiętki Ignacego Krasickiego, czytanej na posiedzeniu publicznym Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk dnia 12 grudnia 1801 r.*, *Wstęp do kazania misjonarza Bridena w jednym z najstarszych kościołów Paryża i wśród zgromadzenia najznakomitszych osób*, St. Potockiego *Wstęp z jego pochwały mianej w zgromadzeniu przyjaciół nauk w Warszawie d. 15 maja 1802 roku*, Euzebiusza Słowackiego *Przydatność nauk w życiu wiejskim*.

W tej klasie przerabiano też „wybrane dialogi” z tomu VII *Dzieł wierszem i prozą* Ignacego Krasickiego oraz kilka rozdziałów z *Pamiętki po dobrym ojcu* Teodozego Sierocińskiego, a mianowicie: *O religii*, *O szlachetności serca*, *O miarkowaniu żądz i namiętności*, *O zamilowaniu prawdy*, *O sprawiedliwości*, *O wyrozumiałości i przebaczeniu uraz*, *O dobroczynności*, *O zarabianiu sobie na szacunek u ludzi*, *O utrzymaniu służących*, *O rozwiązłości*, *O wesolości i pogodzie umysłu*, *O wyborze powołania*, *O czytaniu i wyborze książek*.

W klasie VI obowiązywał kurs poezji. Zadaniem polonistów było wyłożyć naukę o podziale poezji i o szczególnych jej rozdziałach, a więc: o poezji lirycznej, dydaktycznej i opowiadającej, z oznaczeniem prawideł właściwych każdemu rodzajowi i wiadomością o celniejszych poetach.

Do czytania w szkole „z należytych rozbiorem i objaśnieniem” miały służyć wybrane utwory Jana Kochanowskiego: *Psalmy VII i CIII*, *treny XVIII Pańska ręka mnie dotknęła...* i *XIX Żałość moja długa w noc oczu mi nie dała zamknąć*, *pieśni O Sobótce*, *Wsi spokojna, wsi wesola*, *Nie wierz Fortunie*, *Nie porzucaj nadzieje*.

Uwzględniono też Ignacego Krasickiego bajki *Lew i zwierzęta*, *Gołębie*, *Konwersacja*, *Strzelec i pies*, *Wóz z sianem*, *Zajączek*, *Koń i wielbłąd*, *Filozof i chłop*, *Malarz*, satyrę *Przestroga młodemu*; list *Do Pawła*, wiersz *Do Boga*, *Opisanie nocy przez Bardów* (końcowy fragment *Pieśni Ossjana*).

Z utworów Adama Naruszewicza wybrano ody: XVI „*Hymn do Boga*” i XVIII *Kościół śmierci*, sielanki: *Pacierz staruszka* i *Folwark* oraz wyjątek z *Dytrambu, z okazji zupełnego ozdrowienia Jego Królewskiej Mości*, Franciszka Karpińskiego mogli uczniowie poznać przez wiersze: *O wielkości Boga*, *Do mądrości*, *Powrót z Warszawy na wieś*. Dopuszczalne było omawianie Franciszka Dionizego Książnina: *Pieśń żebrzącego Homera* i ody II zaczynającej się od słów *Igrajcie dziatki szczęśliwe, wzruszając ojca łzy tkliwe*, wybranych bajek Stanisława Trembeckiego, wierszy Kazimierza Brodzińskiego (*Laska proroka*) i Antoniego E. Odyńca (*Pacierz, Źródło św. Gangolfa*).

Z literatury obcej zalecono *Noc I Younga*, pieśń pierwszą *Raju utraconego Milтона*, *Pożegnanie Hektora z Andromachą* — końcowy fragment księgi VI *Iliady* Homera w tłumaczeniu Franciszka Ksawerego Dmochowskiego. Dopuszczono też fragmenty *Ziemiannina Delille’a* w przekładzie Alojzego Felińskiego oraz Torquata Tassa wyimki z pieśni I i II poematu *Gofred albo Jeruzalem wyzwolona* w mistrzowskim przekładzie Piotra Kochanowskiego.

W klasie VII odbywała się nauka o dramacie. Nauczyciel omawiając poszczególne rodzaje dramatu podawał wiadomości o celniejszych pisarzach dramatycznych z ogólną charakterystyką ich dzieł, z których wybitniejsze wymieniał. Oprócz tego podawał krótki rys historii literatury polskiej wyszczególniając znaczniejszych pisarzy polskich, poczynając od XVI wieku. Do czytania w szkole „z należytym rozbiorem i objaśnieniem” mogły służyć: Stanisława Trembeckiego — kilka scen z komedii *Syn marnotrawny*; sceny wybrane z utworów dramatycznych Franciszka Zabłockiego i Józefa Korzeniowskiego; kilka scen z komedii Aleksandra Fredry *Pan Jowialski*. Na lekturę przeznaczono również fragmenty *Dworzanina polskiego* Łukasza Górnickiego, a mianowicie: początek księgi pierwszej, obraz ks. Samuela Maciejewskiego, odpowiedź Kryskiego panu Bojanowskiemu o wydarzeniu, wyimki z księgi IV (s. 539–568); fragment *Kroniki polskiej* Marcina Bielskiego (s. 226–246) — *Bolesław Krzywousty. Monarcha Polski*. Zaznaczono wyraźnie, że oba te dzieła mają być edycji Antoniego Gałęzowskiego z r. 1828 i 1829.

Wśród autorów przerabianych w tej klasie znalazła się również sielanka *Pomarlica* Szymona Szymonowica oraz Jana Śniadeckiego *Żywot uczony i publiczny Marcina Odlanickiego Poczobuta*, niektóre mowy i zagajenia z drugiego tomu *Pism rozmaitych* (Wilno 1814), a zwłaszcza *O instrukcji religijnej*.

Zdumiewa fakt, jak wielką rolę w szkołach średnich odgrywały teksty braci Śniadeckich, a zwłaszcza Jana, rektora Uniwersytetu Wileńskiego. Wygłaszał je z początkiem lub końcem roku akademickiego, komentując swe wysiłki na uczelni i przedstawiając jej doroczne osiągnięcia. Najbardziej popularne w szkołach było *Zagajenie z 15 września 1810 r.*, w którym Śniadecki dowodził, „że doskonalenie wszystkich władz umysłowych przez rozmaite nauki jest warunkiem prawdziwego oświecenia”. Ówczesni pedagodzy byli również tego samego zdania. Doceniając wartości kształcące wszystkich nauk, zdecydowanie potępiali i wykazywali ujemne

skutki jednostronności w nauczaniu. „Przesąd uczonych, wynoszących jedną naukę z pogardą drugiej — twierdził Śniadecki — jest to uczone barbarzyństwo, wynikające z krótkiego i fałszywego rzeczy widzenia”.

Odrębne miejsce wśród mów akademickich zajmuje *Zagajenie z 15 września 1811 r.* poświęcone instrukcji religijnej. Zawarta tam jest apoteoza liberalnej polityki Aleksandra I i przekonanie o pozytywnych skutkach stabilizacji politycznej za jego panowania. Nie był Śniadecki odosobniony w takich poglądach politycznych, podzielało je wielu w Polsce, a to szkole szczególnie odpowiadało. W tym czasie Śniadecki uznaje religię za jeden z podstawowych elementów wychowania. W obszernym przemówieniu drogą perswazji i apelowania do uczuć, rozwijał myśl o potrzebie i konieczności wychowania religijnego, dowodził, „że zaniedbanie instrukcji religijnej w wychowaniu młodzieży ściąga na ludzi i całą społeczność nieszczęścia”. W *Zagajeniach* stale przewijały się akcenty pochwał i hołdów dla cara Aleksandra I i innych monarchów rosyjskich począwszy od Piotra Wielkiego. Nic więc dziwnego, że skwapliwie włączono je do szkolnej lektury.

W 1838 r. ukazała się siedmiotomowa edycja dzieła Jana Śniadeckiego w opracowaniu Komisarza do nadzoru handlu księgarskiego Michała Balińskiego. Uznano je za bardzo pożyteczne tak w gimnazjach, jak i w szkołach obwodowych. Nie zawahano się jednak ostrzec nauczycieli języka polskiego:

„[...] aby nie przynosili do czytania w szkole nic takiego co sami z największą tylko rozwagą i bacznością czytać powinni, a odczytywali uczniom wybrane z 3-go tomu zagajenia, gdzie tyle jest zdrowych i zbawiennych przestróg dla młodzieży szkolnej, z całą mocą uczucia i przekonania podanych oraz połączonych ze czcią największą dla tronu i panującego”¹⁴.

W krótkim artykule nie jest możliwa wszechstronna analiza zaleconych polonistom książek, pojedynczych utworów czy tylko ich fragmentów. Dość powiedzieć, że w książkach do nauki języka i literatury polskiej w omawianym okresie ceniono ogromnie teksty, w których nie było wieloznaczności, w poezji preferowano prostą, nieskomplikowaną formę wiersza, uznawano utwory, które nie nastroczały najmniejszych trudności w interpretacji, a więc w odbiorze. Uważano, że najbardziej wartościowe są takie czytanki i wiersze, które popularyzowały pracę, pokorę, pobożność, subordynację, szacunek i ustepliwość wobec przełożonych, lojalność w stosunku do rządu i administracji, wreszcie wszelkiego rodzaju filantropię.

W wykazie książek pomocniczych, a więc książek adresowanych wyłącznie do nauczycieli, znalazły się dwa opracowania pochodzące z okresu przedlistopadowego: Józefa Korzeniowskiego *Kurs poezji*, Warszawa 1829 oraz trzypięciotomowe dzieło Józefa Ossolińskiego *Wiadomości krytyczne do dziejów literatury polskiej*, Warszawa 1819–1822. Ponadto zalecono nauczycielowi korzystanie ze współczesnych opracowań takich jak Adama Jochera *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830*, dziesięciotomowe dzieło Michała Wiszniewskiego *Historia literatury polskiej*, Michała Grabowskiego *Literatura i krytyka*, Teodozego Sierocińskiego *Nauka o stylu*, Villemaina *Cours de littérature* (Bruksela 1840), profesora uniwersytetu moskiewskiego Dawidowa *Cztenija o slowestnosti*, N. Koszańskiego *Czastnaja retoryka*, edycja lipska dzieł Jana i Jędrzeja

¹⁴ APL GWL 67.

Śniadeckich. Tak poważny zestaw książek podnosił poziom naukowy wykładów szkolnych.

Zestaw książek do nauki języka łacińskiego był skromny: *Tirocinium linguae latinae in usum I et II classis*, Józefa Kajetana Trojańskiego *Zadania do tłumaczenia z polskiego na łacińskie* i tego samego autora *Gramatyka łacińska* z r. 1834, trzy bardzo zniekształcone przez cenzurę książeczki: Neposa Corneliusa *Vitae excellentium imperatorum*, Eutropiusa *Historiae romanae selecta ad usum scholarum* i bajki Fedra¹⁵ oraz *Przemiany Owidiusza*, *De bello Gallico* Cezara, *Eneida* Wergiliusza i Liwiusz opracowany w celach szkolnych przez Zygmunta Bartoszewicza.

W klasie VII zalecono omawianie listów Cyserona, które zawsze były bardzo popularne w szkołach jako idealny wzór potocznej, konwersacyjnej łaciny. Z *Epistulae ad familiares* można było tłumaczyć listy „w materiach prywatnych, a mianowicie z prośbą, powinszowaniem, poleceniem z ksiąg: XIII, XV, XVI, II, III i innych”. Przedmiotem lektury uczniowskiej były też mowy Cyserona: *Pro Archia poeta*, *Pro lege Manilia*, *Pro Caecina*, *Pro Cluentio*, *Pro Roscio Comoedo*, *Pro Quintio*.

Pomocą w nauce łaciny były ody Horacego i słynny list z II księgi zwrócony do Pizonów znany pt. *De arte poetica*, omawiający problemy twórczości poetyckiej i teorię poetyki. Cenną pozycją w realizacji programu języka i literatury łacińskiej była książka J. D. Fussa *Antiquitates Romanae*, ale zalecono dużą selekcję zawartych w niej treści.

Bardzo drażliwym problemem było nauczanie historii Polski, które odbywało się w ramach wykładu historii Rosji i historii powszechnej. Władze czyniły wiele, aby konsekwentnie realizować swój plan tworzenia z edukacji historycznej skutecznego narzędzia rusyfikacji. Nie było jednak odpowiednich podręczników. Jeszcze na przełomie lat 1837–1838 postanowiono:

„Co do historii Rosji i Polski, nauczyciel w trzech klasach niższych II, III i IV prowadzić będzie swój wykład podług historii Ustrialowa skróconej przez Pawliszczewa. A co do klas wyższych, poczynając od V podług zbiorów układanych w kajetach, stosownie do reskryptu Komisji Rządowej z dnia 27 XII/8 I 1837/38, polecającego układanie w kajetach kursów tych nauk, do których nie ma dotąd dzieł elementarnych”.¹⁶

Prowadziło to do rozciągnięcia ścisłego nadzoru nad szczegółowymi treściami kształcenia i wychowania w zakresie wielu przedmiotów, zwłaszcza zaś historii. Zarządzenia miejscowych władz oświatowych w tej sprawie były bardziej drastyczne niż decyzje płynące z Petersburga. Dyrektor gimnazjum lubelskiego Piotr Sijanow polecił, aby każdy z pedagogów:

„[...] kurs nauki przezeń wykładanej, do której nie ma dzieł elementarnych, układał w kajetach i takowe uprzednio, zanim uczniowie po wykładzie pewnej części odpisywać zaczęną w domu dla przygotowania się na lekcje, dyrektorowi gimnazjum przedstawił do przejrzania”.¹⁷

Zachowało się wiele dowodów, że taka praktyka istotnie miała miejsce. Tenże dyrektor odsyłając inspektorowi szkoły obwodowej opolskiej seksterna historyczne,

¹⁵ M. Adrianek, *Losy książek szkolnych... op. cit.*, s. 249–253.

¹⁶ AP Lublin, GWL 853.

¹⁷ APL GWL 853.

zalecał, aby wszystkie znajdujące się w ręku uczniów zostały poprawione i zobowiązywał go, aby wykład historii otoczył specjalną troską i opieką. Jego zdaniem z wykładu historii należy wyrzucić wszelkie sformułowania, „które mogły szkodzić naprowadzając na złe zasady umysły młodzieży, która dziś jest tak rozhułkana”. Poleciał więc „obojętnie mówić albo nic” o Tarkwiniuszu, o Brutusach, o okrucieństwie cesarzów rzymskich itp. Nauczyciel historii powinien opuścić w historii Rosji niepotrzebne wiadomości oraz wszystkie wypadki uwłaczające rządowi monarchicznemu.¹⁸

Ścisły nadzór nad wykorzystywanymi podręcznikami prowadził do kolejnych decyzji władz oświatowych, na podstawie których dokonywano systematycznych rewizji posiadanych przez uczniów książek. W listopadzie 1843 r. odbyła się taka rewizja w mieszkaniach uczniów wyższych klas gimnazjum lubelskiego. Podczas rewizji kapitan żandarmerii znalazł u ucznia VI klasy Stanisława Zawadzkiego w łóżku pod materacem książkę pisaną z różnymi wierszykami, nie mającą tytułu. Ów uczeń tłumaczył się, jakoby znalezioną u niego książkę kupił u miejscowego Żyda.¹⁹

Natomiast dokładne skontrolowanie nauczycieli, wydaje się, było dość trudne. Niestety, nie jest możliwa rekonstrukcja ich wykładów, gdyż nie pozostały po nich żadne materiały źródłowe, a przekazy pamiętnikarskie są nadzwyczaj skąpe. Na szczęście zachowała się bodajże jedyna księga wypożyczeń z biblioteki gimnazjum lubelskiego z tego okresu, która będzie przedmiotem osobnego studium. Rekonstrukcja czytelnictwa lubelskich pedagogów nie będzie sprawą łatwą. Z powodów technicznych wymaga ona bardzo dużego nakładu pracy i benedyktyńskiej cierpliwości, ale pracę tę należy bezzwłocznie wykonać.

N. Ustriałow w wydanym w r. 1840 podręczniku do historii Rosji *Naczerwanie ruskiej istorii dla srednich uczebnych zawiedienij* uwzględniał też dzieje Polski. Książka nie była tłumaczona na język polski, bowiem w nauczaniu tego przedmiotu obowiązywał już do roku 1837 wykład w języku rosyjskim. Tendencyjny podręcznik Ustriałowa funkcjonował długo, bo aż do reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego. Władze szkolne starały się za wszelką cenę, aby książka ta stała się podstawą przekazywania wiedzy o przeszłości ojczystego kraju, wyposażyły więc zakłady nauczania w odpowiednią ilość egzemplarzy i przeznaczyły go na nagrody dla uczniów osiągających najlepsze wyniki w nauce. W niższych klasach (III–IV) obowiązywał tego samego autora *Przewodnik od początkowego poznania dziejów państwa rosyjskiego*. Władze oświatowe wiązały duże nadzieje z wydaniem i natychmiastowym rozpowszechnieniem w szkołach podręcznika historii Polski, opracowanego przez członka Rady Wychowania Publicznego M. Pawliszczewa pt. *Dzieje Polski*. Publikacja Pawliszczewa wydana w 1843 r. w języku rosyjskim, a w 1844 r. w tłumaczeniu polskim, była bardzo tendencyjna w oświeclaniu przeszłości narodu i państwa polskiego. Na szczęście książki te nie były jedynymi dla polskiej młodzieży, która podejmowała indywidualne studia nad przeszłością ojczystego kraju, ale odbywało się to poza szkołą, w domu i w tajnych kółkach samokształceniowych.

Korzystniej kształtowała się natomiast sytuacja historii powszechnej, której

¹⁸ APL Rząd Gubernialny Lubelski (dalej RGL) Adm. 474.

¹⁹ APL Magistrat miasta Lublina 2155.

wykład nie podlegał tak ostremu nadzorowi. Naczelnym zadaniem postawionym przez władze szkolne przed nauczycielami tego przedmiotu było zabezpieczenie młodego pokolenia przed wpływami liberalnymi i wychowanie go w duchu uległości wobec władzy. Hasłem wychowawczym stało się takie urobienie serc i umysłów dzieci, by uczynić z nich wiernych obrońców „tronu i ołtarza”, wpojenie uczniom „zdrowych prawd” i zasad życia pobożnego i cnotliwego.

„Instrukcja do wykładu historii powszechnej i w gimnazjach i szkołach obwodowych” stwierdzała:

„Głównym warunkiem porządku w każdym kraju jest spokojność i bezpieczeństwo. Nauczyciel historii nigdy nie powinien spuszczać z uwagi, że ze wszystkich kształtów rządu, błogi rząd monarchiczny odpowiada temu celowi, jeden utrzymuje przyzwoitą równowagę między członkami społeczności i najskuteczniej umie nakierować władzę myślenia i namiętności do tego, co jest trwałym, wielkim i szlachetnym. Ta zasada ma się objawiać w wykładzie i opowiadaniu dziejów i wspieraną być powinna niezbitymi dowodami, jakich dostarcza każdy wiek i każde państwo. Tym bowiem sposobem uczący przyłoży się do usposobienia wiernych sług tronu i pożytecznych obywateli kraju”²⁰.

W zakresie historii powszechnej obowiązywał najpierw podręcznik Kajdanowa *Rys krótki chronologiczny historii powszechnej*, chociaż w stosunku do niego były pewne zastrzeżenia. Wśród dzieł pomocniczych znalazły się prace Bossueta, Ferranda, Müllera, Heerena, Beckera i Eichhorna. Parę lat później wprowadzono do obiegu szkolnego podręcznik S. Smaragdowa *Krótki rys historii powszechnej, dla początkującej młodzieży*, Warszawa 1851. Tłumaczenia tego podręcznika dokonał P. Skrzypiński. Książka miała kilka wydań i była używana w szkołach przez wiele lat.

Dodatkowym działaniem zmierzającym do utrzymania ścisłego nadzoru i kontroli nad książkami używanymi podczas realizacji procesu dydaktycznego i napływającymi do szkół było ustanowienie ok. 1842 r. komitetu do zaopatrywania bibliotek szkolnych w potrzebne książki i pisma naukowe oraz nadanie księgarni Jana Glücksberga statusu księgarni szkół publicznych. Stała się ona jedyną instytucją, do której szkoły mogły składać zamówienia na zatwierdzone podręczniki, literaturę uzupełniającą i inne środki dydaktyczne. Po dokonaniu odpowiednich formalności księgarnia przekazywała zamówione książki za pośrednictwem Biblioteki Rządowej (dawniej Uniwersytetu Warszawskiego) poszczególnym szkołom. Zgodnie z uchwałą Rady Administracyjnej z 16/28 lutego 1837 r. w celu ożywienia handlu rosyjskimi książkami szkolnymi księgarzowi udzielono zasiłku rocznego w wysokości 600 rs i podpisano kontrakt obowiązujący do 1844 r. na sprowadzenie książek rosyjskich i utrzymanie w Warszawie czytelnicy rosyjskiej. Podobny kontrakt podpisano następnie z innym księgarzem M. W. Istominem, z którym przedłużano umowę co 3 lata, aż do r. 1863.

Wypłacanie zasiłku księgarzom oraz stosowanie wysokiego rabatu na sprowadzone do kraju książki rosyjskie pozwalało ustalić stosunkowo niskie ceny na zatwierdzone podręczniki rosyjskie. Dzięki takim zabiegom szkoły średnie były odtąd

²⁰ *Instrukcja do wykładu historii powszechnej w gimnazjum i szkołach obwodowych*. Warszawa [ok. 1840], s. 15, 17.

zarzucane literaturą podręcznikową i pomocniczą produkcji rosyjskiej. Nasilenie importu książek rosyjskich nastąpiło już ok. r. 1838. W okresie międzypowstaniowym nastąpiło nasycenie księgozbiorów szkolnych książkami rosyjskimi, co było rezultatem działalności zarówno księgarni Jana Glücksberga, jak i Istomina. W publikowanych sprawozdaniach szkolnych często znaleźć można dane ilustrujące stan posiadania książek w języku rosyjskim. Z łatwością zauważyć można, jak szybko następował wzrost zasobów książek w języku rosyjskim.

O działaniach podejmowanych przez władze oświatowe w drugiej połowie XIX stulecia w celu dalszego ograniczenia edukacji młodzieży świadczą również decyzje likwidacji części zasobów bibliotecznych szkół powiatowych i gimnazjów. W 1853 r. Warszawski Komitet Cenzury przeprowadził gruntowną kontrolę bibliotek szkolnych, w rezultacie której usunięto znaczną ilość książek. Większość z nich stanowiła niezwykle wartościowy materiał, zbierany przez całe dziesięciolecia z ogromną zapobiegliwością przez dyrekcje szkół i nauczycieli, mający służyć pedagogom do wzbogacenia wiedzy, a pośrednio także do podnoszenia poziomu wiedzy uczniów i rozwijania ich zainteresowań czytelniczych. Ostatnio zostały opublikowane wykazy książek zakazanych z bibliotek szkolnych: Lublina, Hrubieszowa, Opola Lubelskiego²¹ i Łęczycy²². Na listach książek poddanych kasacji znalazły się prace, najczęściej wydawane na przełomie XVIII i XIX w., pisane w duchu narodowym. Głównie jednak skreślano ze zbiorów bibliotecznych pozycje odnoszące się do historii i literatury polskiej, a wśród nich dawne podręczniki Skrzetuskich, J. S. Bandtkiego, J. Mikłaszewskiego, J. Lelewela, prace J. U. Niemcewicza, Stanisława Kostki Potockiego, zbiory materiałów źródłowych oraz bogatą literaturę pomocniczą. Wszystkie te pozycje w latach 1815–1830 były niezastąpione w pracy z młodzieżą.

Władze oświatowe próbowały doprowadzić do głębokich zmian w dziedzinie podręczników i literatury pomocniczej. Mimo usilnych starań z ich strony, szkółom brakowało odpowiednich książek i innych środków pomocniczych. W Lublinie według pierwszej wersji sporządzonego wykazu brakowało aż 88 tytułów, według drugiej — 68. Nauczyciele wszystkich przedmiotów zgłosili swoje dezyderaty. Wyjątek stanowił nauczyciel wykładający statystykę powszechną, który nie potrzebował żadnych książek. Budzi to poważną wątpliwość, ponieważ do tego przedmiotu przeznaczono prawie wyłącznie książki zachodnioeuropejskie. W bibliotece szkolnej w Hrubieszowie brakowało 52 dzieł zaleconych instrukcjami, a w Opolu Lubelskim — 31, według drugiej wersji aż 124. Brakowało książek rosyjskich i zachodnich. Zdumiewa jednak fakt dużych braków w zakresie polskich wydawnictw. W Lublinie, między innymi, nie było *Wypisów polskich* Jana Zakrzewskiego, *Pamiętki po dobrym ojcu* Sierocińskiego, *Gramatyki łacińskiej* Bartoszewicza, a także wydanych przez Leopolda Sumińskiego *Historiae romanae*. . . i bajek Fedra.

W Lublinie nauczyciele języka greckiego nie mogli zdobyć wypisów greckich Jakobsa, które ukazały się w Petersburgu w r. 1839 oraz gramatyki Butmanna,

²¹ M. Adrianek, *Ingerencja cenzury w księgozbiory szkolne w r. 1853*. „Folia Bibliologica” r. XXXVI/XXXVII, 1986/1987 (druk 1990), s. 61–68.

²² W. Górczyński, *Historia, polityka, wychowanie. Nauczanie dziejów ojczyzny w szkołach średnich Królestwa Polskiego 1815–1872*, Warszawa 1988, s. 73, (wykaz książek skonfiskowanych w Łęczycy obejmuje tylko wybrane tytuły z zakresu historii).

wydanej w Wilnie przez Grodka. Profesor Bieliński w r. 1843 oświadczył na posiedzeniu rady pedagogicznej, iż z powodu braku przepisanych wypisów greckich edycji petersburskiej w klasie VI i VII korzysta z *Cyropedii* i *Anabasis* Ksenofonta, *Iliady* i *Odysei* Homera. Parę lat później inny nauczyciel języka greckiego w gimnazjum lubelskim, Konstanty Jezierski, nie miał potrzebnej gramatyki greckiej Butmanna, wobec czego opracował własny podręcznik i używał go za wiedzą dyrektora²³.

Szkolnictwo średnie nie dysponowało nowymi podręcznikami w zakresie wielu przedmiotów. Uczni nie podejmowali prac nad nowymi książkami szkolnymi. Niełatwo było pogodzić potrzeby kształcenia i wychowania polskiej młodzieży z wymogami władz polityczno-oświatowych. Cenzura działała ostro. Dorobek w tej dziedzinie był więcej niż skromny, choć zdawano sobie sprawę, że brak podręczników dezorganizował w poważnym stopniu zarówno proces nauczania, jak i realizację celów wychowawczych. Rozważano nawet sprawę wdrożenia do obiegu szkolnego książek używanych w gimnazjum, szkołach powiatowych i elementarnych cesarstwa. Plany te jednak nie zostały w pełni urzeczywistnione z powodu małej znajomości języka rosyjskiego wśród polskiej młodzieży i wykładowców.²⁴ (Zob. aneks nr 2).

Dopiero w latach sześćdziesiątych oddano do użytku kilka nowych podręczników. Na karcie tytułowej zaznaczono, iż „zostały decyzją JW. Ministra Oświecenia narodowego przepisane do użytku w szkołach Okręgu Naukowego Warszawskiego i nakładem tegoż Okręgu wydane”.

Między innymi były to: *Gramatyka języka polskiego* cz. I–III; Wilhelma Fechta *Theor. pract. Lehrbuch der deutschen Sprache. Erster Cursus*; *Bukwar. z rozreszenia G. Ministra narodnago proswieszczenia dla uczylicz Warszawskago uczebnego okruga, izdiwieniem tego okruga izdannyj*; Piotra Dubrowskiego *Kniga dla cztenia* cz. 1–3, książka do czytania rosyjskiego, polecona przez JW. Ministra Oświecenia; *Gramatyka łacińska teoretyczno-praktyczna* kurs I, II i III; Adama Zabięły *Arytmetyka* cz. I–IV; Feliksa Beneveniego *Algebra* cz. I–II; A. K. Clairauta *Zasady geometrii*; *Wzory kaligraficzne* i *Wzory rysunków technicznych*. Wprowadzono do obiegu Alfonsa Puchewicza *Mechanikę ogólną*, A. T. Cahoursa *Kurs chemii nieorganicznej* (przekład Karola Jurkiewicza) oraz bliżej nie zidentyfikowany podręcznik zoologii. Prawdopodobnie był to *Wykład zoologii* Władysława Skłodowskiego. Ostatnie trzy pozycje zostały wydane nakładem władzy edukacyjnej Królestwa Polskiego, jak informowały karty tytułowe tych dzieł.

Warto wspomnieć też, że zainicjowano bliżej nie znane wydawnictwo ksiąg klasycznych. Nie wiemy, jakie teksty autorów starożytnych i podręczniki seria ta obejmowała. Wiadomo jest, że nie zostało w pełni zrealizowane. Władze oświatowe nie były usatysfakcjonowane przebiegiem akcji sprzedaży ksiąg klasycznych wśród młodzieży. Zdaniem władzy edukacyjnej słabe zapotrzebowanie uczniów w wydawane książki ujemnie wpływało na „jednostajność wykładu”. Wszelkimi sposobami starano się spopularyzować wydawnictwo ksiąg klasycznych.²⁵

Z Rosji sprowadzono dla polskich szkół cały nakład *Metody do nauczania języka rosyjskiego* Ertela oraz trzypięciową geografii powszechną Sokołowskiego. Część

²³ APL GWL 855, 854.

²⁴ APL Szkoła Obwodowa w Opolu Lubelskim 12.

²⁵ APL GWL 394.

trzecia podręcznika obejmowała geografę cesarstwa rosyjskiego. Książka ta wyeliminowała dotychczas używane podręczniki geografii Ansarta, Sztajna i Arseniewa. W 1849 r. polecono używanie ułożonych w języku rosyjskim przez nauczyciela szkoły powiatowej w Warszawie Pęczarskiego zadań algebraicznych, uzasadniając tę decyzję w sposób następujący: „Byłoby nader pożyteczne rozdawanie pomiędzy uczniów gotowych już zadań, które mogłyby być zaraz sprawdzone z odpowiedziami do tychże zadań oddzielnie ułożonymi”²⁶. Okoliczności opracowania i wydania tego podręcznika nie są znane; nie notuje go bibliografia Karola Estreichera.

Na wymienienie zasługują Kampego *Przypadki Robinsona*, książka o wielkich zaletach dydaktycznych, gdyż mogła rozwijać umysły dzieci i kształtować ich zasady moralne. Cieszyła się ona nadzwyczajnym powodzeniem we wszystkich krajach Europy, a zwłaszcza w Niemczech. Centralne władze oświatowe Królestwa Polskiego zaleciły ją do szkół jako dzieło pomocnicze, służące do czytania (wyjątków) w klasie IV oraz do dobrowolnego czytania w domu.²⁷

Niezwykle cennym zapleczem pracy ówczesnych pedagogów były biblioteki szkolne. Ich zbiory, jak na owe czasy, były bardzo obfite. Składała się na nie pieczołowicie przechowywana dawna literatura źródłowa, naukowa i popularna, wydawana w ostatnich dziesięcioleciach XVIII wieku oraz w okresie Księstwa Warszawskiego i pierwszego piętnastolecia Królestwa Polskiego. Wiadomo również, że do bibliotek szkolnych, szczególnie w latach pięćdziesiątych, napływały czasem dzieła współczesnych pisarzy polskich. Jest sprawą oczywistą, że z książek tych nie korzystali uczniowie w sposób bezpośredni. Istotny jest natomiast fakt, że nauczyciele mieli dostęp do zbiorów bibliotecznych, co w pewnym stopniu mogło wpłynąć na kształt przekazywanej przez nich wiedzy i przemyślenie treści, których nie zawierały oficjalne podręczniki.

Nasilająca się w okresie paskiewiczowskim antypolska działalność rosyjskiej administracji, wymierzona w podstawy życia narodowego, wywoływała nie tylko zrozumiałe opór, ale powodowała również, że niekorzystne dla Rosji wydarzenia i nieznaczne nawet zmiany w tej polityce spotykały się z natychmiastową reakcją ze strony społeczeństwa polskiego. Budziła się wtedy nadzieja i wiara w rychłą poprawę sytuacji Polaków. W dziedzinie oświaty tempo przemian było jednak bardzo powolne. Stan szkolnictwa i oświaty w Królestwie Polskim po wojnie krymskiej nie uległ wyraźnej poprawie.

Zasadnicze zmiany w treściach programów nauczania, podręcznikach szkolnych, celach i metodach wychowania nastąpiły w latach 1862–1865, w związku z wprowadzeniem w życie reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego. W okresie przygotowań do reformy oświatowej, a tym bardziej po jej ustawowym zatwierdzeniu, zdecydowanie odrzucono prawie wszystkie dotąd obowiązujące podręczniki rosyjskie. Nauczyciele opowiedzieli się za oparciem procesu nauczania na publikacjach polskich lub najlepszych opracowaniach obcych, zachodnioeuropejskich. Krótki okres realizacji reformy, a także trudne warunki wprowadzenia jej w życie nie sprzyjały podejmowaniu prac nad nowymi podręcznikami. Zaznaczyć jednak trzeba, iż

²⁶ APL GWL 67.

²⁷ APL RGL Adm. 474.

w lutym 1862 r. zalecono nauczycielom poczynienie krytycznych uwag nad dziełami elementarnymi wydanymi przez były Okręg Naukowy Warszawski.²⁸

W styczniu 1862 r. na posiedzeniu rady pedagogicznej gimnazjum lubelskiego sporządzono spis książek dla uczniów każdej klasy²⁹ (aneks nr 3). Wykaz obejmuje zarówno dawniej używane książki jak i nowe zupełnie pozycje. Wśród tych ostatnich na uwagę zasługują: Maksymiliana Łyszkowskiego *Wypisy z pisarzy polskich zawierające po większej części przedmioty realne*, Hipolita Cegielskiego *Gramatyka języka polskiego*, Piotra Czarkowskiego *Krótki zbiór geografii dla uczącej się młodzieży*, Feliksa Konwerskiego *Jeografia powszechna krótko zebrana dla użytku uczącej się młodzieży*, Teodora Weltera *Dzieje powszechne*, książki do historii Aleksandra Zdanowicza i Joachima Lelewela. Niestety reforma oświatowa A. Wielopolskiego była tylko skromnym epizodem w dziejach polskiej oświaty. Po powstaniu styczniowym władze zaborcze szybko zaczęły likwidować osiągnięcia reformy, wprowadzając znane z okresu paskiewiczowskiego metody rusyfikacji oświaty.

Celem artykułu było przedstawienie głębokich przeobrażeń, jakie przeszło wiele przedmiotów, a zwłaszcza język i literatura polska, język łaciński i historia. Polityka ograniczeń, represji, tendencyjnej interpretacji, wycofywania polskich podręczników i innych środków dydaktycznych dotknęły polską oświatę bardzo poważnie. Nie zawsze jednak jej rezultaty były takie, jakich oczekiwały władze zaborcze. Reakcją przeciw takiej polityce było tworzenie się tajnych kół samokształceniowych, skupiających młodzież, która pragnęła poznawać literaturę i dzieje ojczyzny na własną rękę, czerpiąc wiedzę z dawnych podręczników, z tekstów literatury romantycznej i uzupełniając te wiadomości, których szkoła oficjalnie udzielić jej nie mogła. W ten sposób utrwalalo się w sercach i umysłach młodzieży poczucie więzi w przeszłością kraju, budził się jej patriotyzm i wola walki o niepodległość ojczyzny.

²⁸ APL GWL 867.

²⁹ APL GWL 867.

WYKAZ DZIEŁ WSKAZANYCH INSTRUKCJAMI
DO WYKŁADU PRZEDMIOTÓW W GIMNAZJACH I SZKOŁACH POWIATOWYCH³⁰

1. Do nauki religii rzymsko-katolickiej

Dla klasy I

Katechizm ułożony przez ks. Putiatyckiego

Dla klasy II

Nauka chrześcijańska dla początkujących p. ks. Leonharda

Dzielko Gobineta lub księdza Janikowskiego

Zycie Jezusa Chrystusa według dzieła ks. Bielskiego — lub wydanie w Poznaniu przez Muczkowskiego.

Dla klasy III

Nauka chrześcijańska przez ks. Leonharda

Dzielko Gobineta lub ks. Janikowskiego

Nauki powszechne w sposób katechizmowy

Dzielko ks. Schmidt pt. *Msza Ś. w swoich obrządkach wyjaśniona*

Dla klasy IV

Nauka chrześcijańska przez ks. Leonharda

Dzielko ks. Janikowskiego

Nauki powszechne, oraz dziełko w przedmiocie znaczenia głównych obrzędów Prz. Katol. Kościoła wydane u ks. Misjonarzy w Warszawie

Dla klasy V

Katechizm historyczny ks. Fleury

Dla klasy VI

Druga część Katechizmu wyżej wskazanego

Catechismus ex Decreto Concilii Tridentini ad Parochos

Pisma Kanizjusza wydania nowego w Bawarii 1834 r. itp.

Dla klasy VII

Obrona Chrystianizmu przez ks. Frayssinoux

Dzielko ks. Chodanigo pt. Nauka chrz. religii, wydanie w Wilnie, Biblia, przekładu Wujka, editio vulgata

2. Do religii prawosławnej

Dla uczniów

- a) Начатки христианского учения или краткая священная история и краткий катихис, изданные для преподавания в училищах;
- b) Священная история Ветхого и Нового Завета, изданная для народных училищ Российской Империи;
- в) Пространный христианский катихизис Православной Кафолической Восточной Церкви, изданный в 1839 году;
- г) Новый завет на славянском и русском языке.

Dla nauczycieli

- a) Начертание церковно-библейской истории и церковной после времен библейских, изданное в пользу юношества, обучающегося в духовных училищах;
- b) Православное исповедание Католической и Апостольской церкви Восточной, переведенное с греческого на русский язык;
- в) Изъяснение воскресенных и праздничных Евангелий, изданных для употребления в народных училищах Российской Империи;
- г) Журнал: Воскресное Чтение, издаваемый ежегодно при Киевской Духовной Академии;
- д) Изложение Символа веры Православной Восточной Католической Церкви, изданное 1840 года.

³⁰ Opisy pozycji przeniesione *in extenso*.

3. Do języka polskiego

Dla klasy I
Wypisy Zakrzewskiego na klasę I

Dla klasy II
Wypisy Zakrzewskiego na klasę II

Bajki Krasickiego
Bajki Jachowicza

Dla klasy III
Wypisy Zakrzewskiego na klasę III

Doświadczyński (Krasickiego)
Pan Podstoli (Krasickiego)
Powieści moralne Karpińskiego
Poemat Delila O ogrodach

Dla klasy IV
Pamiętka po dobrym ojcu (Sierocińskiego)
Powieści, listy i rozprawy z dzieł Krasickiego

Dla klasy V
Przykłady stylu polskiego p. Szydłowskiego
Dialogi Krasickiego z tomu 7-go
Niektóre rozdziały z Pamiętki po dobrym ojcu.

Dla klasy VI
Wyjątki z dzieł Jana Kochanowskiego

„ „ Krasickiego
„ „ Naruszewicza
„ „ Karpińskiego
„ „ Książnina
„ „ Dmochowskiego
„ „ Trembeckiego
„ „ Felińskiego
„ „ Odyńca
„ „ Brodzińskiego
„ „ z Jeruzolimy wyzwolonej Kochanowskiego

Dla klasy VII
Wyjątki z dzieł Trembeckiego
Sceny wybrane z dzieł dramatycznych Zablockiego i Korzeniowskiego
z Fedra [!] [Aleksandra Fredry]
z Dworzanina Górnickiego
z Bielskiego
z Szymonowicza
z Jana Sniadeckiego

Pomocnicze dla nauczycieli języka polskiego
Pierwsze zasady gramatyki polskiej p. Sierocińskiego 1838.
Gramatyka polska, wydana w Wilnie 1834-7
Gramatyka Jakubowicza z r. 1827
Gramatyka Muczkowskiego wydanie 2.
Kurs poezji Korzeniowskiego

Pisarze polscy wskazani dla klas: 4, 5, 6 i 7

Чтение о словесности Dawidowa

Nauka o stylu p. T[eodozego] S[ierocińskiego] w kajecie litogr. 1840 w Warszawie

Частная реторика И. Кошанскаго 1837

Zasady wymowy i poezji p. Szallera, tłumaczenie Ordyńca t. 2, 1827

Michała Wiszniewskiego Historia lit. polskiej od r. 1840

Literatura i krytyka p. M. Grabowskiego od r. 1837

Obraz bibliograficzno-historyczny Jochera

Maksymiliana Ossolińskiego Wiadomości krytyczne do dziejów literatury polskiej, 1819-22

Cours de littérature par Villemain 1840

Dzieła Jana i Jędrzeja Sniadeckich, nowa edycja lipska.

4. Для учителей русского языка в Царстве Польском

A. Учебники и руководства

1. Лексикон Соколова

2. Постепенные занятия для переводов с русского на французский и немецкий язык, изданные Бераром
 3. История русской литературы Г. Максимовича
 - Б. Пособия для учителей
 1. Практическая грамматика Греча
 2. Филологические изыскания над составом русского языка Г. Павского.
 3. Лексикон Г. Рейфа
 4. Выбор из истории Карамзина Г. Таннеи
 5. Учебная книга словесности и краткая история русской литературы Г. Греча
 - В. Книги для учащихся
 1. Сочинения М. Н. Муравьева
 2. Басни Крылова
 3. История России в рассказах для детей.
 - Г. Книги для библиотеки, откуда брать примеры языка старого и нового:
 1. Слово о полку Игоря, с переводом Максимовича
 2. Сочинения Курбского
 3. Сатиры Кантемира
 4. Ломоносов
 5. Фонвизин
 6. Хемницер
 7. Державин
 8. Озеров
 9. Карамзин
 10. Димитриев
 11. А. Пушкин.
- Д. Периодические издания
 1. Журнал Министерства Народного Просвещения
 2. Академические С. Петербургские Ведомости (без прибавления)
 3. Москвитянин
 4. Современник

5. Do wykładu języka słowiańskiego

1. Gramatyka słowiańska Pnińskiego
2. Chrestomatia Pnińskiego
3. Библия или книги Священного писания Бетхага и Нового Завета
4. Новый Завет на словянском и русском языках
5. Псалтирь на словянском и русском языках
6. Русские Достопамятности etc
7. Софийский Бременник, изданный Строевым.
8. Акты Археографической Экспедиции, 4 тома.
9. Акты Юридические
10. Акты Исторические, собранные и изданные Археографическою Комиссиею, 5 томов
11. Полное собрание Русских летописей, том IIIⁱⁱ
12. Dobrowski, Institutiones linguae slavicae dialecti veleris, б переводе этого сочинения на русский язык.
13. Общий церковно-славяно-русский словарь Соколова
14. Описание старопечатанных книг Строева. Москва 1842.
15. Остромирово Евангелие изданное Востоковым.

6. Do języka łacińskiego

Dla klasy I
 Tirocinium na klasę I
 Gramatyka łacińska p. Bartoszewicza

Dla klasy II
Tirocinium na klasę II
Gramatyka łacińska p. Bartoszewicza
Zadania Trojańskiego część I
Dla klasy III
Zadania Trojańskiego jak wyżej
Eutropiusz wydania L[eoolda] Su[mińskiego] w Warszawie
Gramatyka Trojańskiego Wyd. w Warszawie
Dla klasy IV
Zadania Trojańskiego jak wyżej
Kornelius Nepos
Bajki Fedra wyd. L[eoolda] Su[mińskiego] 1837
Dla klasy V
Zadania Trojańskiego
Przemiany Owidiusza
Pamiętniki Cezara
Dla klasy VI
Eneida Wergiliusza
Liwiusz
Starożytności rzymskie J. D. Fussa
Dla klasy VII
Dzieła Cycerona
Dzieła Horacjusza
Starożytności rzymskie J. D. Fussa i Hewlezjusza

7. Do języka greckiego

Gramatyka Butmanna p. Grodka
Wypisy greckie Jakobsa wyd. w St. Peterburgu 1838 r.
" " " " " " " " 1839 r.
Dzieła Homera, dzieła Ksenofonta, Novum lexicum manuale graeco-latinum et latino-graecum, primum a Beni Hoedarico institutum post curas et postea castigavit et ausit Gust. Sinager recognoscenta Fran. Passio, Lipsiae 1825; Полный Греко-Российский Словарь по руководству изучением в сем роде образцев, составл[енных] проф. Ивашковским в 4 частях.

8. Do języka francuskiego

Grammaire française à l'usage des élèves des classes inferieures par Landié.
Grammaire de Noël et Chapsal avec des thèmes, édition de Varsovie par Parvez.
Chrestomatie française en deux parties, par Landié.
Les aventures de Telemaque p. Einerling

9. Do języka niemieckiego

Gramatyka i Ćwiczenia Liedera
Wypisy wszelkie niemieckie w klasach używane
Wypisy polskie część I
Chrestomatia rosyjska
Pamiętka po dobrym ojcu p. Sierocińskiego

10. Do wykładu logiki

Kiesewetter, Grundriss einer allgemeinen Logik nach Kantischen Grundsätzen. N. A. Berlin 1825
2 Bände.
Fries, System der Logik. N. A. Heidelberg 1819
Klein, Anschauungs und Denklehre. Hamburg und Würzburg 1818.
Sigwart, Handbuch zu Vorlesungen über die Logik. Tübingen 1818.
Twesten, Die Logik, insbesondere die Analytik. Schlesswig 1825.
Reinhold [Ernst] Logik oder allgemeine Denkformenlehre. Jena 1827.
Bachmann, System der Logik. Leipzig 1828
Troxler, Logik, die Wissenschaft der Denkens. Stuttgart 1829-30, 3 Bände.

1. Lehrbuch der Arithmetik p. Mayer et Choquet
 2. Lehrbuch der Geometrie analytische p. Lefebvre de Fourcy
 3. Handbuch der Geographie Pouchet.
4. Lehrbuch der Geographie p. Reib 1840.
5. Lehrbuch der Geographie p. Hallmann.
6. Johann Georg August Galletus, allgömeines Weltkundes Lexicon
 geographisch-statistisch-historisches Nachrichten aller Länder des
 Orientes von Dr. Georg Kerker, Schulrath.
7. Die Erde von Dr. Hagen, Handbuch der Geographie der nach dem neuesten
 Stande bearbeitet v. Dr. Harnischmann.
8. Die Erde von Dr. Reumont v. Karl Fr. Wollast, Hoffmanns
 Stuttgart 1839, 3 Bde.
9. Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte
 der Menschen v. Ritter.
10. Geographie Caucasus, Armeniens u. Schirvanlands
 11. Die westliche Historie Pouchet.
12. Historie Pouchet's Hajdassow.
13. Die westliche Historie Pouchet.
14. Geographie Statistische Ostpreussens
15. Die Statistische Europa p. Hartmann 1838.
16. General Statistik der Europäischen Staaten v. Georg Schmalz, Wien
 statistische Anstalt.
17. Stat. v. W. Schubert Handbuch der allgemeinen Europäischen
 Staaten - Kunde von Europa, Königsberg.
18. Essai sur la Statistique comparée de l'Europe
 à l'époque du moyen âge et à l'époque actuelle.
19. Stat. Tableau statistique 1839 par Abrégé de Géographie.
20. Lehrbuch der Statistik par Dupont 1844.
21. Die Historie Pouchet.

Krause, Vorlesungen über die analytische Logik und die Encyklopedie der Philosophie. Göttingen 1836.
Drobisch, Logik Leipzig 1836.
Seiler, Vernunftlehre für die Menschen, wie sie sind. Sultzbach 1830 3 Bände.

11. Do wykładu matematyki

Arytmetyka p. L'Huiller
Arytmetyka Konkowskiego
Arytmetyka Czecha
Eléments d'Arithmétique par Bourdon
Eléments de Géométrie d'algèbre p. Legendre
Traité élémentaire d'Algèbre par Mayer et Choquet
Leçons de géométrie analytique p. Lefébure de Fourcy

12. Do geografii powszechnej

Abrégé de géographie par Adrien Balbi, 1840.
Traité élémentaire de géographie p. Malt-Brun.
Johann Georg August Galleti's Allgemeine Weltkunde, oder geographisch-statistisch-historische Übersicht aller Länder etc. vermehret von Dr Georg Norbert Schnabel
Chr. G. Dr Stein, Handbuch der Geographie etc. nach den neuern Ansichten, bearbeitet von Dr Ferd. Hoerschelman.
Die Erde und ihre Bewohner von Karl Fr. Vollrath Hoffman, Stuttgart 1839, 3 Abt.
Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte der Menschen von Karl Ritter
Geografia Grecza, Arseniewa i Sokolowskiego.

13. Do wykładu historii powszechnej

Historia powszechna Kajdanowa.
Dziela Bossueta, Ferranda, Müllera, Heerena, Beckera, Eichhorna.

14. Do wykładu statystyki powszechnej

Teoria statystyki Obodowskiego
Rys statystyki Europy p. Kozłowskiego 1838 r.
General Statistik der europäischen Staaten von Georg Schnabel, Wien, ostatnie wydanie.
Frid. Wilch. Schubert, Handbuch der allgemeinen europäischen Staatenkunde von Europa, Königsberg.
Adrien Balbi, Essai sur la statistique comparée de l'Europe à la fin du moyen âge etc. à l'époque actuelle
Tegoż Tableau statistique 1839 przy Abrégé de Géographie
Traité de statistique par Dufau 1841

15. Do historii rosyjskiej

Руководство к первоначальному изучению Русской Истории изданному профессором Устряловым для уездных училищ в V, VI и VII классах гимназий, по начертании русской истории составленному тем же автором для средних уездных заведений.

16. Do wykładu fizyki

Dziela Pouileta, Pecelet, Lamego, Despretza, Beudanta, Gay-Lussaca, Persona, Lenza, Neumanna, Baumgartnera, Fischera.
Dykcjonarz fizyczny Gehlera
Repertorium fizyczne Dowego i Mosera
Traktat o elektryczności Becquerela

17. Do nauki rysunków

Wzory i nauka rysunku w 4 częściach p. Piwowarskiego
Wzory Juliana, Reverdina, Chatillona, Boisseau, Kolberga
Wzory i nauka rysunku. Dział 2gi graficzny, p. Piwowarskiego

18. Do wykładu kaligrafii

Wzory pism wydane w r. 1824 p. Werbusza
Broszurka pt. Zasady kaligrafii Kastorsa

19. Do geografii matematycznej

Geografia matematyczna Śniadeckiego
Toż przez Drzewińskiego
Traité d'Astronomie par John F. W. Herschel, w oryginale lub w przekładzie rosyjskim

Aneks nr 2

DYREKTOR GIMNAZJUM GUBERNIALNEGO W LUBLINIE SIJANOW
DO INSPEKTORA SZKOŁY OBWODOWEJ W OPOŁU

Przy reksrypcie z dnia 1 marca 1840 roku JW Minister Oświecenia polecił przesłać kuratorowi ONW dzieła używane w gimnazjach, szkołach powiatowych i elementarnych cesarstwa i rozkazał, aby poruczone było Komitetowi rozstrząśnienie tych dzieł i zaopiniowanie, który z nich winny być wprowadzone w szkołach Okręgu Naukowego Warszawskiego bez zmiany, a w których takowa może być dopuszczoną z uwagi na niedostateczne usposobienie uczniów niższych klas w języku rosyjskim; z tym jednak zastrzeżeniem, że ten środek przyjęty będzie tylko tymczasowo, dopóki nie nastanie możność wprowadzenia książek rosyjskich w całej rozciągłości do zakładów naukowych w Królestwie.

W skutku tego, złożony został JW Ministrowi Oświecenia stosowny w tym względzie raport, który reskrytem z dnia 14 listopada r.z. postanowił, aby oprócz dwóch książek elementarnych w przedmiocie rosyjskiej historii profesora Ustriałowa, za oddzielnym rozporządzeniem już poleconych, wprowadzone jeszcze były do użycia szkolnego proponowane przez kuratora Okręgu 5 dzieł jako to:

- 1) Gramatyka słowiańska Pnińskiego
- 2) Chrestomatia tegoż
- 3) Prawiła stichotworenija tegoż
- 4) Abregé des aventures de Telémaque à l'usage de la jeunesse par Einerling (édition de Saint Petersbourg)
- 5) Prepisy czistopisania

Inne zaś dzieła używane w cesarstwie aby nabyte były do bibliotek szkolnych. Nadto tymże reskrytem JW Minister polecił a) aby w miejsce używanej dotąd w szkołach Królestwa książki wprowadzony był „Russkoj bukwar dlja cztenia”, który ma być przedrukowany na korzyść zakładów naukowych Warszawskiego Okręgu jako własność departamentu narodowego oświecenia, b) W miejsce rosyjskiej chrestomatii Rklickiego — chrestomatia Pnińskiego, z której przy nowym teraz przygotowującym się wydaniu JW Minister Oświecenia polecił usunąć to wszystko co by mogło być niezgodne z miejscowymi okolicznościami kraju polskiego. Na koniec co do *Historii powszechnej* Kajdanowa, która uznana została przez Komitet za nieodpowiednią do użycia, to JW Minister mając na uwadze, że takowa używana jest i teraz w szkołach Okręgu Warszawskiego

częścią na język rosyjski, częścią na język polski, uznał za konieczne zostawić ją i nadal w szkołach dopóki nie będzie wydana w tym przedmiocie odpowiedniejsza książka.

W wykonaniu powyższej decyzji JW Ministra Oświecenia Narodowego JW kurator ONW poleciwszy 6/18 III rb. prezesowi Komitetu Egzaminacyjnego, aby powyższe dzieła zamieścił w przerabiających się obecnie Instrukcjach do wykładu przedmiotów z oznaczeniem na klasy, jak niemniej wezwawszy księgarza szkół publicznych Jana Glücksberga, aby na zasadzie kontraktu z nim zawartego o utrzymywanie czytelni rosyjskiej i sprawdzenie ksiązek rosyjskich, skład swój w powyższe dzieła jak można najrychlej zaopatrzył, na koniec przedsięwziawszy stosowne kroki do przedrukowania dziełka pod tytułem *Russkij bukwar dla prichodskich uczyliczcz* i zaopatrzenie innych dziełami w cesarstwie używanymi bibliotek szkolnych, polecił mi raczył pod dniem wyż wymienionym, abym w miarę tego jak 8 dzieł powyżej wyszczególnionych będą sprowadzone lub przygotowane o czem szczegółowe uwiadomienia nastąpią, wprowadził je niezwłocznie do użycia w szkołach.

Dnia 18/30 III 1842

Aneks nr 3

DZIAŁO SIĘ W LUBLINIE 19/31 I 1862 R. NA POSIEDZENIU RADY PEDAGOGICZNEJ GIMNAZJUM LUBELSKIEGO

„[...] z uwagi, że dotychczas nie doszło nas szczegółowe rozporządzenie co do ksiązek, jakich uczniowie powinni używać w otwierającym się roku szkolnym i że z przyczyny krótkości tegoż roku szkolnego, nie podobna dyktować uczniom kursów jakie są do przejścia w każdej klasie, postanowiono na dzisiejszym posiedzeniu wybrać książki, jakie są niezbędnie potrzebne dla uczniów każdej klasy i w dniu jutrzejszym przy otwarciu Szkół uwiadomić ich i zarazem polecić żeby je sobie kupowali”.

Przedmiot	Klasa	Autor i tytuł podręcznika
Religia	I	Mały katechizm ks. Putiatyckiego
	II	Nauka chrześcijańska ks. Chojnowskiego
	III, IV	Nauka chrześcijańska ks. Leonharda
	V, VI	Katechizm większy Fleurego
J. polski	I	Wypisy polskie Łyszkowskiego cz. I Gramatyka Okręgu Nauk. I
	II	Wypisy polskie Łyszkowskiego cz. II Gramatyka Okr. Nauk. II
	III	Wypisy polskie Łyszkowskiego cz. III Gramatyka Kurhanowicza
	IV	Wypisy polskie Łyszkowskiego cz. 4 Gramatyka Kurhanowicza
J. rosyjski	I	Bukwar; Kniga dla cztienija cz. I; Gramatyka Grecza
	II	Kniga dla cztienija. Cz. I; Gramatyka Grecza
	III-IV	Kniga dla cztienija. Cz. II; Gramatyka Grecza
	V	Kniga dla cztienija. Cz. III.
J. niemiecki	I-II	Lehrbuch [Fechta]; Gramatyka Liedera; Zadania do tejże.
	III-IV	Wypisy dla kl. III; Gramatyka Liedera; Zadania do tejże.

	V-VII	Lesebuch [J. C. Marona ?]; Gramatyka Liedera; Zadania do tejże.
J. francuski	I-II III-IV V-VI VII	Metoda Ahna cz. I; Gramatyka Chapsala Metoda Ahna cz. II; Gramatyka Chapsala Chrestomatia française Denoira; Gramatyka Chapsala Telemaque (B. Lessmana podług dzieła Fenelona); Gramatyka Chapsala
J. łaciński	I-II III IV V VI VII	Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. I. Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. II; Eutropiusz Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, II; Korneliusz Nepos. Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. III; Owidiusz, Cezar Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. III; Cezar, Salustiusz, Owidiusz. Gramatyka łacińska Okręgu Naukowego, cz. III; Mowy Cezara, Horaciusz Ponadto w klasach IV-VII Antoniego Jerzykowskiego Słownik do Korneliusza Neposa biografów i G. Jul. Cezara wojny z Gallami...
J. grecki	IV-VI VII	Wypisy greckie dla użytku młodzieży z r. 1832 Gramatyka Cegielskiego, Wypisy greckie dla użytku młodzieży z r. 1832: Gramatyka Cegielskiego i Anabasis Ksenofonta
Geografia	I II-IV	Geografia Czarkowskiego Geografia Konwerskiego
Historia powszechna	II-IV V VI	Historia powszechna Skrzypińskiego Historia starożytna Zdanowicza Historia średnia Weltera
Historia Polski	IV V-VII	Historia polska Zdanowicza Historia polska Lelewela
Chemia	VI	Chemia Rogalewicza (Początkowe wiadomości z chemii napisane przez A. R., nauczyciela szkoły realnej, Warszawa, 1853)
Fizyka	V-VI	Fizyka Ganota
Arytmetyka	I II III-IV	Arytmetyka wydana przez Okręg Naukowy cz. I Arytmetyka wydana przez Okręg Naukowy cz. II Arytmetyka wydana przez Okręg Naukowy cz. III
Algebra	IV V VI-VII	Algebra wydana przez Okręg Naukowy cz. I Algebra wydana przez Okręg Naukowy cz. II Algebra wydana przez Okręg Nauk. cz. III
Geometria Trygonometria	III-V VI	Geometria Legendre'a Trygonometria wydana przez Okr. Nauk.
Zoologia	V	Zoologia wydana przez Okręg Naukowy Warszawski. [Estreicher nie notuje takiego podręcznika. Prawdopodobnie chodzi o podręcznik Władysława Skłodowskiego]
Rysunki	I-IV	Wzory rysunkowe ręczne cz. I-IV
Kaligrafia	I-V	Wzory kaligraficzne